

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ Η ΙΣΧΥΣ ΤΟΥ

ΥΠΟ

ΑΛΕΞ. ΑΛ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Τι είναι δίκαιον; Ἴδου ἐν πρωταρχικόν διὰ πάντα ἄνθρωπον ἐρώτημα, τὸ ὅποσον ἀντιπαρέρχονται συνήθως ἀδασεῖς καὶ εἰδήμονες τῆς νομικῆς μὲ τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἡ ἀπάντησις εἰς αὐτὸ ἢ εἶναι πρόχειρος καὶ εἰς πάντας γνωστὴ ἢ ἄνευ ἐνδιαφέροντος καὶ σημασίας διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐπιστήμην. Δι' ὄσους ὁμως εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης ἢ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην ν' ἀναπτύξουν ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους τὴν κοινωνιολογικὴν ἢ νομικὴν σκέψιν των, ἡ προβληματικότης τοῦ δικαίου ἀνακύπτει ἀμειλικτος καὶ ἀπαιτεῖ μίαν σαφῆ καὶ ὁλοκληρωτικὴν λύσιν, ἡ ὁποία νὰ ἱκανοποιεῖ καὶ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πράξιν τοῦ δικαίου. Ἄντ' αὐτοῦ ὁμως δυστυχῶς μόνον διάφοροι ἀμφισβητούμενοι καὶ ἐν πολλοῖς ἔλλιπεῖς ἢ συγκεχυμένοι ὀρισμοὶ τοῦ δικαίου ἀνευρίσκονται εἰς τὰ συγγράμματα τῶν εἰδικῶν, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι ἢ ἀρκούνται εἰς τετριμμένα ἀξιώματα καὶ περιπίπτουν εἰς φαύλους κύκλους ἢ χάνονται εἰς τὰ πελάγη τῆς μεταφυσικῆς, τὸ μόνον δὲ σαφῶς προκύπτει ἐκ μιᾶς τοιαύτης ἐρεύνης εἶναι, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου κατασκευάζεται ἐκάστοτε ἀναλόγως τῶν προτιμήσεων τοῦ συγγραφέως, εἴτε συναισθηματικῶς δι' ἀναφορὰς ἀμέσως ἢ ἐμμέσεως εἰς ἀορίστους ἀντιλήψεις περὶ δικαιοσύνης καὶ φυσικοῦ δικαίου, εἴτε μεταφυσικῶς ὡς «γενικὴ βούλησις» ἢ «ιδέα», εἴτε τέλος ἐμπειρικῶς ὡς «ὑποχρεωτικὴ τάξις» ἢ «σύστημα κανόνων» (1).

Χωρὶς σκοπὸς μας νὰ εἶναι ἡ συστηματικὴ κριτικὴ τῶν διαφορῶν τούτων ὀρισμῶν τοῦ δικαίου (2), ἀλλ' ἀπλῶς ὡς σημεῖον ἐπαφῆς τῆς παρούσης ἐρεύνης μὲ τὴν παρ' ἡμῖν κλασσικὴν διδασκαλίαν τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον ἀποτεινόμεθα κυρίως εἰς νομικοὺς, ἀναφερόμεθα εἰς τινὰ τῶν καθιερουμένων εἰς αὐτὴν ὀρισμῶν του: «Ἡ τε

1. Μερικοὶ ἀποφεύγουν νὰ δώσουν οἰονδήποτε ὀρισμὸν τοῦ δικαίου, ὡς ὁ Windescheid καὶ παρ' ἡμῖν ὁ Μομφεράτος.

2. Πρβλ. ἔκθεσιν καὶ κριτικὴν διαφορῶν ὀρισμῶν ὑπὸ Lévy-Ullmann. La définition du droit (1917).

θειμένη υποχρεωτική τάξις ἐντὸς κοινωνικοῦ τινος συνδέσμου, δι' ὀρισμένων γεγονότων συναφθέντος, ἀποτελεῖ τὴν ἔννομον τάξιν ἢ τὸ δίκαιον» (Regelsberger) Καὶ ἀμέσως τίθενται τὰ ἐρωτήματα: τί εἶδους τάξις εἶναι αὕτη, πῶς τίθεται καὶ πῶς ὑποχρεοῖ;

Μεταξὺ τῶν ἀπὸ κοινοῦ διαβιούντων ἀνθρώπων σχηματίζονται πάντοτε κατ' ἀνάγκην ὀρισμένοι τρόποι συμπεριφοράς πρὸς ἀλλήλους, ἀκολουθούμενοι κατὰ κανόνα παρ' αὐτῶν καὶ ὀφειλόμενοι ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας ὁμοίαν συνήθως ἀντίδρασιν καὶ τὴν ἔμφυτον τάσιν τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν πράξεων καὶ πρὸς μίμησιν τῶν συνανθρώπων των ἐν γένει καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν προηγουμένης τινὸς πνευματικῆς ἀναπτύξεως, εἰς τὴν προκύπτουσαν ἀνάγκην ποιῆσαι τινὸς τακτοποιήσεως τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πρὸς διατήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἀπὸ κοινοῦ διαβιώσεως, ἢ ὅποια ὡς ἐκ τούτου ἐπιβάλλει οὕτως ἢ ἄλλως ὀρισμένον ρυθμὸν εἰς αὐτάς. Ὅπως εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται ὁ κοινωνικὸς βίος, οὕτω καὶ εἰς τὴν φύσιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἔγκειται τὸ φαινόμενον κανονικῆς συμπεριφοράς τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας πρὸς ἀλλήλα, **κοινωνικῶν κανόνων**. Ἄλλ' οὕτε ὑπὸ τῆς λογικῆς ἐπιβάλλεται νὰ δεχθῶμεν οὕτε ἐκ τῆς παρατηρήσεως πρωτογόνων κοινωνιῶν προκύπτει, ὅτι οἱ κανόνες οὗτοι τίθενται ἀρχικῶς ὑπὸ τινος ἢ ἀποτελοῦν ἔκφρασιν βουλήσεως πολλῶν ἢ ὀλίγων καὶ μέσον ἐπιβολῆς τῆς ἐπὶ ἄλλων. Ἡ κανονικὴ ἐν τούτοις αὕτη συμπεριφορὰ δι' ἕνα ἀντικειμενικὸν παρατηρητὴν κοινωνίας τινὸς, ἐκτὸς αὐτῆς ἰστάμενον ὥστε νὰ μὴν ἐπηρεάζεται εἰς τὰς κρίσεις του ἀπὸ τὰς σχέσεις του πρὸς τὰ μέλη τῆς καὶ ἐλεύθερον προκαταλήψεων, ταυτίζεται πλήρως μὲ τὴν καλουμένην «ὑποχρεωτικὴν τάξιν» τῆς κοινωνίας ταύτης, ἀποτελεῖ τὸ ἅπαντον τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἐκδηλώσεων, τῶν ἠθῶν καὶ ἔθιμων, τοῦ δικαίου αὐτῆς, ἢ περὶ τῆς ἰσχύος τῶν ὁποίων δεοντολογικῆ ἀντίληψις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἰδεολογικὸν ἀπαύγασμα τῆς ὁμοιομόρφου κατὰ κανόνα τηρήσεώς των, δεδομένου ὅτι πᾶσα ὁμοιομορφος συμπεριφορὰ ἐπέρχεται βιολογικῶς καθ' ἕνα τῶν ἐξῆς τριῶν τρόπων: Εἴτε ὡς προσαρμογὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ περιβάλλον του ἄνευ κιναισθησίας καὶ ἀντιδράσεως, ἄσυνειδήτως, ὅποτε ἀποτελεῖ μίαν φυσικὴν ὁμοιομορφίαν μὴ δυναμένην νὰ διακριθῇ τῆς τῶν φυσικῶν νόμων καὶ ὀφείλεται εἰς ἄσυνειδήτους τάσεις τοῦ ὑποκειμένου ἐξ ἐπιδράσεων φυσικῶν αἰτίων ἀνθρωπίνων ἢ μὴ παραγόντων, καθυποτασσόντων αὐτὸ τελείως (φυσιολογικαὶ λειτουργίαι). Εἴτε ὡς προσαρμογὴ μετὰ κιναισθησίας ἄνευ ἀντιδράσεως, ἔσυνειδήτως, ἀλλ' ὡς ἔκφρασις αὐτῶν τούτων τῶν τά-

σεων τοῦ ὑποκειμένου, ὅποτε δὲν διαφέρει τῆς προηγουμένης εἰμῆ κατὰ τὸ ἐνσυνείδητον τῶν φυσικῶν τάσεων αὐτοῦ καὶ δὲν δύναται ἐπίσης νὰ διακριθῆ τῆς φυσικῆς ὁμοιομορφίας, τῶν τάσεων τούτων προερχομένων ἐξ ἀνθρωπίνων ἢ μὴ παραγόντων, τῶν ὁποίων ὁμως ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου ἔχει μέχρι τοιοῦτου σημείου ἀλλοιωσεὶ τοῦτο, ὥστε νὰ οἰκειοποιεῖται τὰς ἐξωτερικὰς ταύτας ἐπιδράσεις καὶ νὰ χάνῃ τὴν συνείδησιν τῆς ἐξωτερικότητός των, ὡς συμβαίνει ἐπὶ τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς καὶ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πίστεως ἢ τῆς λογικῆς. Εἴτε τέλος εἰς ἐνδιάμεσον σταθμὸν μεταξὺ τῶν δύο ἀνωτέρω μορφῶν μετὰ κναισθησίας καὶ ἀντιδράσεως, ἀλλ' ὡς ἔκφρασις ὑπεροχῆς τῆς ἐξωτερικῆς πίεσεως ἐπὶ τῶν ὑποκειμενικῶν τάσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἀντίδρασις δὲν ἔχει εἰσέτι ἐξαλειφθῆ καὶ συνεπῶς εἶναι συνείδητῆ ὡς ψυχολογικὴ ὑποταγὴ πρὸς ἀποφυγὴν δυσαρέστων συνεπειῶν (κυρώσεων), αἱ ὁποῖαι δταν προέρχονται ἐνσυνειδήτως ἐκ τῶν συνανθρώπων τοῦ ὑποκειμένου καλοῦνται **κοινωνικαὶ ἀντιδράσεις ἢ κυρώσεις**, ὡς ἐπὶ τῶν κανόνων τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ δικαίου.

Εἰς τὴν πρωτογενῆ κοινωνίαν δίκαιον κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει ὅπως ἐπὶ πάσης κοινωνίας ὡς ἴπρωταρχικὸν κοινωνικὸν φαινόμενον, ὄχι ὁμως καὶ Κράτος, τὸ ὁποῖον εἶναι προῖόν αὐτῆς εἰς ὠρισμένον στάδιον τῆς ἐξελιξεῶς της (ῃ), ὡς καταφαίνεται καὶ εἰς τὴν σύγχρονον ἔποχὴν ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶναι δίκαιον μίαις διεθνοῦς κοινωνίας ἀνευ ὑπάρξεως διεθνοῦς Κράτους, καὶ τοῦ δικαίου τῶν ἠθίμων, τὸ ὁποῖον δὲν προϋποθέτει πολιτειακὴν ἐπιταγὴν. Ἐπομένως ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν δύναται νὰ συναχθῆ ἐκ τῆς ἔννοιας τῆς πολιτείας, πρὸς τὴν ὁποίαν οὔτε ταυτίζεται οὔτε εἰς σχέσιν ἀναγκαίας ἐξαρτήσεως εὐρίσκεται, πρὸς κατανόησιν δὲ τῆς ὑποχρεωτικότητός του δὲν ἀρκεῖ ἢ εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν προσφυγῆ, εἴτε ὑπὸ τὴν τυπικὴν συνταγματικὴν αὐτῆς ἔννοιαν εἴτε ὑπὸ τὴν οὐσιαστικὴν, δεδομένου ἀλλωστε διὲ ὑπάρχουν καὶ τυπικῶς ἔγκυροι πολιτειακαὶ ἐπιταγαί, αἱ ὁποῖαι παραμένουν ἀνίσχυροι δταν ἀντίκεινται καταφῶρως εἰς τὴν φυσικὴν ἢ κοινωνικὴν πραγματικότητα, καὶ τυπικῶς ἄκυροι οὐσιαστικῶς ἰσχύουσαι, ὡς ἐπὶ ἀναγκαστικῶν νόμων. Ἄλλ' οὐδ' ἡ ἀναγωγὴ εἰς τὴν «ἰδέαν» τοῦ θετικοῦ δικαίου ὡς δεον-

3. Πρβλ. Ἐγκελς, Καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας, μετάφρ. Δούμα, τόμ. Α' (1933) σελ. 122, 129.

τολικοῦ ἢ ἀξιολογικοῦ συστήματος νομοθετικῶν διατάξεων (4) δύναται νὰ ὠφελήσῃ, καθὼς μεταφυσικῆ ἀπλῶς αὐτοῦ ἡ ἀπὸ κατασκευῆ μᾶς προβληματικῆς ἐνότητος πολιτειακῶν καὶ μόνον σκοπῶν, οὐδέποτε ἄλλωστε δυναμένων νὰ περιλάβουν πάσας τὰς κοινωνικὰς ἀνάγκας ἀντιθέτων πολλακίς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας, καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐξακριβωσις γεννᾷ πάντοτε ἀμφιβολίας, ὁ συντονισμὸς ἀποβαίνει συνήθως δυσκατόρθωτος καὶ ἡ πραγματοποίησις πολλακίς ἀνέφικτος (5). Μία τοιαύτη ἀντίληψις τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου παρ' ὅλον τὸ ὑψιπέτερος τῆς ἐμφανίσεώς της καταλήγει νὰ περιορίσῃ αὐτὸ ἐκ τῶν προτέρων ἐντὸς τῶν ἀψύχων παραγράφων τῶν νομοθετικῶν διατάξεων καὶ παλινδρομοῦσα εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην τοῦ παρελθόντος παραπέμπει διὰ τὰς πρακτικὰς λύσεις εἰς τὴν τυπικολογικὴν ἐρμηνείαν των, ὡς ἐὰν ἦτο δυνατόν ν' ἀποφανθῆ τις ἀσφαλῶς περὶ τοῦ τί ἰσχύει καὶ δὲν ἰσχύει ὡς δίκαιον εἰς χώραν τινα ἀπλῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἀναγνώσεως καὶ συνδυασμοῦ τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς αὐτὴν νόμων καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἐν αὐτῇ κοινωνικῆς πραγματικότητος.

Ἡ ὑποχρεωτικότης τῶν κανόνων τοῦ δικαίου δὲν συνίσταται οὔτε εἰς τὴν λογικὴν ἔννοιαν τοῦ «ἕτερονόμου, αὐταρχικοῦ δέοντος», διότι αὕτη ἀφ' ἑνὸς ἀπλῶς ὡς ἀπόρροια τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνικῆς ἰσχύος των δὲν δύναται κατὰ τὰ ἄνω ἄλλοθεν νὰ συναχθῆ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς ἐνυπάρχουσα εἰς πάντας τοὺς κοινωνικοὺς κανόνας καὶ ἐξαντλουμένη εἰς τὴν διαπίστωσιν ἀπλῶς τῆς ἕτερονομίας καὶ αὐταρχίας αὐτῶν δὲν ἐπιτρέπεται οἰανδήποτε διάκρισιν μεταξὺ κανόνων δικαίου καὶ ἡθῶν, ἀλλὰ δύναται μόνον νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς διαχωρισμὸν τῆς ἀτομικῆς διαθέσεως τοῦ τηροῦντος αὐτοῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διάθεσιν τοῦ τηροῦντος παραγγέλματα τῆς αὐτονόμου ἠθικῆς. Ἡ ὑποχρεωτικότης τῶν κανόνων τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν συνίσταται ἐπίσης οὔτε εἰς τὴν θετικότητα αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πιθανότητος πραγματικῆς ἐφαρμογῆς των κατὰ τεκμήριον συναγόμενον μόνον ἐκ τῆς ἐπιταγῆς των ὑπὸ τινος ἐν τῇ κοινωνίᾳ κυριάρχου ἐξουσίας

4. Πρβλ. Κ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου (1932), Κοινωνία καὶ δίκαιον (1935), Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου (1938), Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου. Θεωρία περὶ τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, τευχ. Α' (1941).

5. Οὐδὲ δύναται νὰ ἰκανοποιήσῃ ἢ ὡς ἐκ τούτου ἐγκατάλειψις τῆς πρακτικῆς ζωῆς εἰς ἀσθαιρέτους λύσεις ἐκ λόγων σκοπιμότητος καὶ μὲ τὴν δικαιολογίαν τραγικότητος τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ὡς πράττει ὁ Κ. Τσάτσος, Πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου (1938) σελ. 39, 41.

(⁶), διότι αν μὲν ὡς φορεὺς τῆς ἐξουσίας ταύτης θεωρηθῆ αὐτὴ αὕτη ἢ κοινωνία, πάλιν δὲν δύνανται νὰ διακριθῶσιν ἀπὸ τῶν ἐπίσης ὑπὸ ταύτης ἐπιβαλλομένων ἄλλων θετικῶν κοινωνικῶν κανόνων καὶ δὴ τῶν ἠθῶν, αν δὲ ὡς φορεὺς αὐτῆς θεωρηθῆ ἡ πολιτεία, ἀγόμεθα εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἄτοπα τῆς ταυτίσεως τοῦ δικαίου πρὸς τὰς πολιτειακὰς ἐπιταγὰς.

Διὰ νὰ ἀνεύρωμεν ὅθεν τὸ πρᾶγματι ἰδιάζον τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὑπὸ τὴν ἐξειλιγμένην αὐτοῦ μορφήν τῆς διακρίσεως τοῦ ἀπὸ τῶν ἠθῶν ἀνάγκη νὰ ἐρευνήσωμεν καὶ ἀναλύσωμεν αὐτὰ ταῦτα. τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν λοιπῶν κοινωνικῶν κανόνων καὶ δὴ ἐν περιπτώσει συγκρούσεως τοῦ πρὸς τούτους. Θὰ παρατηρήσωμεν τότε, ὅτι αἱ κοινωνικαὶ κυρώσεις αἱ ἐπερχόμεναι συνεπεὶα μὴ τηρήσεως συμπεριφορᾶς συμφώνου πρὸς κανόνας τοῦ δικαίου εἶναι κατὰ κανόνα ἰσχυρότεροι τῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἐπερχομένων κοινωνικῶν κυρώσεων συνεπεὶα μὴ τηρήσεως ἐτέρας διαφόρου συμπεριφορᾶς συμφώνου πρὸς ἄλλους κοινωνικοὺς κανόνας, σχηματίζεται δὲ περὶ τούτου καὶ τῆς ἐπελεύσεως αὐτῶν τοιαύτη πεποίθησις εἰς τὰ μέλη τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ ἀγωνταὶ κατὰ κανόνα εἰς τὴν τήρησιν τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ἀντιστοιχοῦσης εἰς τοὺς κανόνας τοῦ δικαίου καὶ οὐχὶ ἄλλως, ἔστω καὶ εἰς ἐτέρους κοινωνικοὺς κανόνας ἀντιστοιχοῦσης. Ἡ πεποίθησις αὕτη ἰσχυροτέρα πάσης ἄλλης κοινωνικῆς κυρώσεως, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὴν μεγαλύτεραν ἔντασιν, κανονικότητα καὶ ἀποτελεσματικότητα τῆς κοινωνικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς παρεκκλίσεως ἀπὸ ὀρισμένους κανόνας κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς δύναται νὰ συναχθῆ ἔκ τῆς τοιαύτης ὑπεροχῆς τῶν κανόνων τούτων ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς κανόνας, καὶ οὐδὲν ἄλλο προσδίδει εἰς τοὺς τοιούτους κανόνας τὸ πρᾶγματι ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν κανόνων τοῦ δικαίου καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἔννοιαν τῆς ἰσχύος του, τῆς κυριαρχίας καὶ αὐταρχίας του (*Souveraineté, Selbstherlichkeit*) (⁷). Καὶ ὑπάρχουν μὲν ἀληθῶς πολλοὶ ἀρνούμενοι τὴν ἀναγκαιότητα ὑπάρξεως κυρώσεως διὰ τοὺς κανόνας τοῦ δικαίου, ἀλλὰ τοῦτο πράττουσιν διότι ὡς κύρωσιν νοοῦσιν μόνον τὴν ὑπὸ πολιτειακῶν ὀργάνων ἐπιβαλλομένην κατὰ καθωρισμένον διὰ νομικῶν κανόνων τύπον, καὶ ἐν ἑλλείψει τοιαύτης κυρώ-

6. Ὡς φαίνεται δεχόμενος ὁ Τσάτσος, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου (1932), § 10 σελ. 49, 50, § 12 σελ. 60—62.

7. Πρβλ. παρομοίαν ἀντίληψιν τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου παρὰ A. Levi, La

θέως ἐπὶ κανόνων τινῶν, ἰδίως διεθνούς καὶ συνταγματικοῦ δικαίου, διὰ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν εἰς τούτους τὸν χαρακτηῖρα δικαίου ἀναγκάζονται ν' ἀπορρίψουν τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως κυρώσεως διὰ τοὺς κανόνας τοῦ δικαίου ἐν γένει, ἐνῶ ἡ ἔννοια τῆς κυρώσεως πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν κανόνων τοῦ δικαίου δεῖον νὰ τίθεται⁸ πολὺ εὐρύτερον, ἐπεκτεινομένη μέχρι κοινωνικῶν κυρώσεων πάσης φύσεως καὶ παντὸς τύπου, ἰδιαζόντων εἰς πάντας ἐν γένει τοὺς κοινωνικοὺς κανόνας ἀδιακρίτως⁹. Διότι ὡς ἐλέχθη δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενον καὶ ὁ τύπος τῶν κυρώσεων, ὁ ὁποῖος διακρίνει τοὺς κανόνας τοῦ ἐξειλιγμένου δικαίου ἀπὸ τοὺς λοιποὺς κοινωνικοὺς κανόνας, ἀλλ' ἢ μεγαλυτέρα ἔντασις αὐτῶν καὶ μόνον, ἢ ἀντίθετος δὲ διάκρισις εἰς νομικὰς καὶ κοινωνικὰς κυρώσεις, τῶν τελευταίων κηρυττομένων ἄνευ σημασίας διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ δικαίου καὶ τῶν πρώτων οὐχὶ ἀναγκαίων διὰ τὴν ἰσχὺν του, ἄγει εἰς τὰ ἀνωτέρω ἔκτεθέντα ἀτοκα τῆς ταυτίσεως τοῦ θετικοῦ δικαίου μὲ μίαν τυπικολογικὴν συναρμογὴν νομοθετικῶν κειμένων. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὰ ἀντιθέτως ἐπικαλούμενα παραδείγματα κανόνων διεθνούς ἰδίως καὶ συνταγματικοῦ δικαίου, ἄνευ κυρώσεων, ἐκτὸς τοῦ ὅτι πρόκειται συνήθως περὶ ἐλλείψεως νομικῶν καὶ μόνον κυρώσεων κατὰ τὰ προεκτεθέντα καὶ δὲν καταδεικνύει εἰ μὴ τὴν φύσιν αὐτῶν ὡς πρωτογενοῦς δικαίου μὴ διακρινομένου τῶν ἡθῶν, τὰ παραδείγματα ταῦτα ἄγουσι μᾶλλον εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι δὲν πρόκειται κἄν περὶ κανόνων δικαίου¹⁰ ἐν περιπτώσει ἐλλείψεως οἰασθήποτε κυρώσεως καὶ οὐχὶ μόνον νομικῆς τοιαύτης, ἢ ὅτι οἱ τοιοῦτοι κανόνες ὡς ἀφορῶντες αὐτοὺς τούτους τοὺς νόμοθέτας τῶν μεταβάλλονται καὶ καταργοῦνται

société et l'ordre juridique (1911) § 17, Reichel, Gesetz und Richterspruch (1915) σελ. 133, R. Vacca, il diritto sperimentale (1923) κεφ. II ἀριθ. 8 i. f. σελ. σελ. 46—47, A. A. Lundstedt, Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft, τόμ. I (1932) § 5, G. Scelle, Essai sur les sources formelles du droit international ἐν Recueil Gény τόμ. III (1934) σελ. 400 σημ. 2. σελ. 429, J. Mour, Das Problem des Naturrechts ἐν Archiv für Rechts- und Socialphilosophie τόμ. XXVIII (1935) σελ. 564 σημ. 57 i. f, grizn Dohua, Kernprobleme der Rechtsphilosophie αὐτόθι τόμ. XXXIII (1940) σελ. 88, 97, 145 i. f., 146.

8. R. Jheirng, der Zweck im Recht τόμ. I⁸ (1916) σελ. 253 ἔπ., P. Vinogradoff, Principes historiques du droit (1924) σελ. 134, M. Rumelin, die bindende kraft des gewohnheits rechts (1929) σελ. 8 καὶ σημ. 3.

9. Οὕτω Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἑλλ. Ἀσ. Δικαίου. Εἰσαγωγή. Τετὸχος Α' (1926) § 5 σελ. 50, Del Vecchia, Lehrbuch der Rechtsphilosophie (1937) σελ. 282, 285.

ὑπὸ τούτων διὰ τῆς μὴ τηρήσεώς των, ἀποτελούσης ἐπίσης νομοθετικὴν αὐτῶν ἐκδήλωσιν.

Ἡ προϊστορικὴ ἢ πρωτογενὴς κοινωνία, ἔλλειπει διαφοροποιήσεως καὶ ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς λόγῳ ἀφθόνων καὶ προσιτῶν εἰς πάντα μέσων ἀκόπου διατροφῆς, διατηρεῖ τὸν ρυθμὸν τῆς δι' ἀπλῶν καὶ αὐτομάτων κοινωνικῶν κυρώσεων, ἐνὸς ἐθιμικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπερέχει ἀρχικῶς ἔτι καὶ συνεπῶς δὲν διακρίνεται τῶν ἠθῶν (π ρ ω τ ο γ ε ν ἔ ς δ ἱ κ α ἰ ο ν. Δὲν ἔχει ἀνάγκη οὐδὲ παρουσιάζει ἐπομένως αὕτη φαινόμενα κρατικῆς ἐξουσίας μέχρις οὗτου ἢ μεταβολῆ τῶν οικονομικῶν καὶ πνευματικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, ἐντὸς τῆς κοινωνίας ταύτης προκύπτουσα ἢ παρ' ἄλλης κοινωνίας προκαλουμένη, συνεπάγεται διαφοροποιήσεις καὶ ἀντιθέσεις, δημιουργεῖ ἀντιμαχομένας τάξεις καὶ τὴν ἀνάγκη ἀσκήσεως κυριαρχικῆς ἐξουσίας τῶν ἐκάστοτε κρατούντων καὶ ὀργανώσεως καταλλήλου μηχανισμοῦ πρὸς τοῦτο, δηλ. τοῦ κ ρ ἄ τ ο υ ς μὲ τὴν ἐξελιτσομένην νομοθετικὴν, ἐκτελεστικὴν καὶ δικαστικὴν λειτουργίαν του. Οὕτω γεννᾶται νέος παράγων κοινωνικῶν κανόνων καὶ κυρώσεων, τυποποιουμένων σὺν τῷ χρόνῳ εἰς νομικὰς διατάξεις, διοικητικὰς πράξεις καὶ δικαστικὰς ἀποφάσεις μὲ ἐκδηλον τὴν προέλευσίν των ἐκ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. συνυφαινομένας μετὰ τῶν λοιπῶν κοινωνικῶν κανόνων καὶ κυρώσεων εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἰσχύοντος θετικοῦ δικαίου, ἀποτελουμένου ἤδη ἀπὸ ἓνα πυρῆνα δευτερογενῶν κανόνων μὲ ἐκδηλον ὑπεροχὴν ἐναντι τῶν ἠθῶν καὶ ἐν εὐρύτερον περιβλήματι ἐκ τούτων ἐκεῖ ὅπου δὲν ἔχουν ἔτι σχηματισθῆ τριοῦτοι κανόνες ἐξειλιγμένοι, δ ε υ τ ε ρ ο γ ε ν ο ῦ ς δ ἱ κ α ἰ ο υ.

Προκειμένου ἤδη περὶ νόμων, κατ' ἀρχὴν ἢ ὡς ἄνω περὶ ἐπελεύσεως καὶ ἀποτελεσματικότητος τῶν διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν κυρώσεων αὐτοῦ πεποιθήσεις, ἐξ ὧν ἀπορρέει ἡ ἰσχύς τῶν ἐξ αὐτῶν προερχομένων κανόνων δικαίου, ἀνάγεται εἰς τὴν πεποιθήσιν περὶ πραγματικῆς καὶ ὑπερεχούσης ἐπιβολῆς τῆς θεσπιζούσης αὐτοὺς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἥτις ὡς ἀφορῶσα τὸ σύνολον τῆς νομοθεσίας περιλαμβάνει κατὰ λογικὴν συνέπειαν καὶ ἓνα ἕκαστον νόμον ἰδιαιτέρως καὶ δημιουργεῖ τεκμήριον ἰσχύος πάσης μὴ καταργηθείσης διατάξεως νόμου, καθιστῶν κατὰ κανόνα περιττὴν πᾶσαν ἰδιαιτέραν ἔρευναν πραγματικῆς ὑπάρξεως τῶν ὡς ἄνω προϋποθέσεων τῆς ἰσχύος αὐτῆς⁽¹⁰⁾. Ἡ ἀνάγκη ἐν τούτοις καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς τοιαύτης ἐ-

10. Πρβλ. Α. Ross, *Theorie der Rechtsquellen* (1929) σελ. 286, Κ. Τσάτσος, *ἐνθ. ἀν. § 12 i. f.* σελ. 62.

ρεύνης ανακλύπτει ἐπὶ ἐπαναστατικῶν διατάξεων, ἐπὶ νόμων τυπικῶς ἀτελῶν (π. χ. ἀναγκαστικῶν νόμων) ἢ οὐσιαστικῶς ἀσαφῶν καὶ ἀορίστων (π. χ. γενικῶν ρητρῶν) καὶ νόμων ἀτονούντων λόγῳ ἀθετήσεως τῶν πρὸς ἐπιτακτικὰς κοινωνικὰς ἀνάγκας (π. χ. διὰ σχηματισμοῦ καταργητικοῦ ἐθίμου), μεταβολῆς τοῦ ἀντικειμένου τῶν ἢ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (π. χ. δι' ἐπαναστάσεως), καθ' ἃς περιπτώσεις μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἄνω ἐννοίας τῆς ἰσχύος δύναται νὰ διακριθῇ τὸ ἰσχυρὸν δίκαιον ἀπὸ τὸ μὴ ἰσχυρὸν. Ἄλλ' ἐκεῖ ἔνθα ἡ ἐννοια αὕτη ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν ὄλως σημασίαν καὶ καταφαίνεται ἐναργέστερον, ὅτι ἀποτελεῖ αὕτη ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τῆς ἐννοίας τοῦ θετικοῦ δικαίου, εἶναι τὰ ἔθιμα, διὰ τὰ ὅποια λόγῳ τῆς κοινῆς αὐτῶν μετὰ τῶν ἐξ ἀπλῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν σχηματιζομένων ἡθῶν προελεύσεως οὐδὲν ἐκ ταύτης τεκμήριον περὶ πραγματικῆς ὑπεροχῆς ἐναντι τούτων δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἐπομένως ἀνάγκη νὰ ἐρευνηταὶ ἐκάστοτε ἰδιαιτέρως καὶ νὰ διαπιστοῦται πρὸ πάσης ἐφαρμογῆς τῶν ἐν τῇ ἀπονομῇ τῆς δικαιοσύνης ἢ πραγματικῆς ὑπαρξίς τοῦ στοιχείου τῆς ἰσχύος τῶν ὑπὸ τὴν ἄνω ἐννοίαν ὡς μόνου διακριτικοῦ γνωρίσματος τῶν δευτερογενῶν τούτων κανόνων δικαίου ἀπὸ τῶν λοιπῶν πρωτογενῶν τοιούτων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτουσιν ὡς συμπέρασμα διὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ἰσχὴν τοῦ δικαίου ἐν γένει τὰ ἑξῆς: Μεταξὺ πλειόνων δυνατῶν συμπεριφορῶν τοῦ ἐν τινὶ κοινωνίᾳ διαβιοῦντος ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἢ μὴ τήρησις συνεπάγεται τὴν ἰσχυροτέραν κοινωνικὴν κύρωσιν καὶ ὡς ἐκ τούτου κατὰ κανόνα ἀκολουθεῖται ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ταύτης μᾶλλον πάσης ἄλλης, εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ ἰσχυρὸν δίκαιον καὶ ἀποτελεῖ ἐφαρμογὴν κανόνος αὐτοῦ τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου.

Ἡ ἀποψὶς δὲ αὕτη τοῦ θετικοῦ δικαίου ἀποδίδει ἀπλῶς τὸ ἐκάστοτε ἀποτέλεσμα καὶ ἀπαύγασμα μιᾶς προσωρινῆς καὶ συνήθως ἀσταθοῦς ἰσορροπήσεως τῶν διαφόρων ἀντιμαχομένων κοινωνικῶν παραγόντων καὶ μεταβατικῆς συνθέσεως τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων εἰς ὠρισμένην βαθμίδα τῆς ἀνάου κοινωνικῆς ἐξελίξεως, ἢ ὁποία προσδίδει εἰς τὴν κοινωνίαν νέαν ἐκάστοτε μορφήν καὶ νέους κανόνας δικαίου. Ἐάν θέλομεν ὅθεν νὰ ὀλοκληρώσωμεν τὴν ἐννοίαν τοῦ δικαίου, δὲν ἀρκεῖ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς μὲ τὸ βλέμμα εἰς τὸ παρελθόν γὰρ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν σαφῶς καὶ καθορίσωμεν τοὺς διαμορφωθέντας εἰς τὸ παρὸν ἰσχυρὸν δίκαιον κανόνας, ἀλλὰ πρέπει προσβλέποντες καὶ εἰς τὸ μέλλον νὰ δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ὡς ἔγγιστα καὶ τὸ τί θὰ ἰσχύσῃ ὡς δίκαιον εἰς ἐπερχομένην τινα πε-

ρίπτωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κοινωνικῶν δεδομένων τοῦ παρόντος, ποιοὶ κανόνες τοῦ ἰσχύοντος δικαίου θὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ κατὰ πόσον ἀμετάβλητοι ἢ ἀλλοιωμένοι καὶ τί ἀκόμη θὰ προσφέρῃ ἐνδεχομένως ἡ νέα αὕτη περίπτωσις εἰς τὴν καθόλου ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καὶ τὴν περαιτέρω διαμόρφωσιν κανόνων δικαίου ἢ καὶ δημιουργίαν ἀκόμη νέων. Τίθεται οὕτω τὸ ζήτημα τῆς τεχνικῆς τοῦ δικαίου ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀντικείμενον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἢ ὅποια δὲν δύναται νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὴν διαπίστωσιν μιᾶς διαμορφώσεως καταστάσεως δικαίου, ἀλλὰ πρέπει νὰ δύναται νὰ δώσῃ καὶ πρακτικὰς λύσεις δικαίου εἰς τὰς ἐν τῇ ἀενάῳ πορείᾳ τῶν γεγονότων παρουσιαζομένας ἐκάστοτε περιπτώσεις. Τὸ ἔργον ὅμως αὐτὸ δὲν δύναται προφανῶς νὰ ἐπιτελεσθῇ ἱκανοποιητικῶς ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς μεταφυσικῆς ἢ καθαρῶς δεοντολογικῆς ἀντιλήψεως τοῦ δικαίου, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ χρησιμοποίησῃ τὰ δεδομένα καὶ τὴν μέθοδον τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ οἰκοδομήσῃ ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς κοινωνιολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἱστορίας, δεδομένου ὅτι τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον ἐν προκειμένῳ δὲν εἶναι τὸ τί δ ἔ ο ν νὰ ἰσχύσῃ, ἀλλὰ τὸ τί πράγματι θὰ ἰσχύσῃ ὡς δίκαιον εἰς δεδομένην περίπτωσιν.

Ὁ ἄνθρωπος, ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ εὑρεθῇ μόνον ἐν τῇ φύσει ἢ τοσοῦτον ἀπομακρυσμένος τῶν ὁμοίων του, ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος οἰαδήποτε μετ' αὐτῶν ἐπαφῆ, δὲν θὰ εἶχεν οὐδὲν ἕτερον ἐφόδιον ἢ ἐμπόδιον εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν βιοτικῶν αὐτοῦ ἀναγκῶν καὶ τάσεων, εἰς τὴν διατήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ εἶναι του καὶ τῶν ἱκανοτήτων του, πλὴν τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὅποιον θὰ ἔζη. Ἡ τάσις του πρὸς αὐτοσυντήρησιν θὰ τὸν ἔκαμε νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν φύσιν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν του καὶ ν' ἀποφεύγῃ τοὺς κινδύνους αὐτῆς, ἢ δὲ τάσις του πρὸς ἐκδήλωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν αὐτοῦ ἰδιότητων θὰ τὸν ὠδήγει κατ' ἀνάγκην εἰς συντονισμόν τῆς δράσεώς του πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ἀποτελῶν καὶ αὐτὸς τμῆμα τῆς φύσεως καὶ μέλος τῆς ὅλης συναρτήσεως τοῦ σύμπαντος, διατελῶν εἰς διηνεκῆ σχέσιν ἀλληλεξαρτήσεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως πρὸς τὴν λοιπὴν φύσιν, θὰ εἶχεν ὡς ὄριον ἱκανοποίησεως τῶν φυσικῶν αὐτοῦ δυνατοτήτων οὐδὲν ἄλλο ἢ τὸ εἶναι του καὶ τοὺς ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν λοιπῶν φυσικῶν πραγμάτων καὶ μὴ ἀνθρωπίνων ὄντων καὶ τῶν διεπόντων αὐτὸν καὶ αὐτὰ φυσικῶν καὶ βιολογικῶν ἰδιαιτέρως νόμων φραγμούς, πρὸς τὸ ἀνώτατον δὲ τοῦτο ὄριον ἱκανοποίησεως θὰ ἔτεινε κατ' ἀνάγκην ἢ ἐξέλιξίς του, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ὑφίσταντο δι' αὐτὸν ὀρισμένα ἐκάστοτε δυνατότητες συμπεριφορᾶς καθοριζόμε-

ναι μόνον υπό φυσικῶν καὶ βιολογικῶν ἰδιοτήτων καὶ νόμων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐκάστοτε σταθίου τῆς οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξελξεως τοῦ καὶ περὶ τῶν ὁποίων θὰ ἀπέκτα σὺν τῷ χρόνῳ ὠρισμένην πεπρίθῃσιν ὄλονέν καὶ περισσότερον ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν πραγματικότητα. Θὰ, ὑπῆρχον πάντοτε δυνατοὶ δι' αὐτὸν διάφοροι τρόποι συμπεριφορᾶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἄνω δυνατοτήτων, τοὺς ὁποῖους θὰ ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀκολουθήσῃ, μεταξὺ αὐτῶν ὅμως ὁ ἐκάστοτε ὀρθώτερος δι' αὐτὸν θὰ ἦτο ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ μὲν ἀπόψεως παραγωγῆς καὶ διαθέσεως πραγμάτων χρησίμων διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ θὰ ἦτο συμφερότερος πρὸς τοὺς ἐκάστοτε γνωστοὺς εἰς αὐτὸν τεχνικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς κανόνας τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ δὲ ἀπόψεως διαβιώσεως καὶ ἀναπτύξεως συμφωνότερος πρὸς τοὺς ὁμοίως γνωστοὺς εἰς αὐτὸν κανόνας τῆς ὑγιεινῆς. Ὁρισμένος ἐπομένως ἐκάστοτε δυνατὸς τρόπος συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου τούτου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ κριθῇ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἀντικειμενικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς κατὰ πόσον εἶναι ὀρθὸς ἢ ὄχι, δηλαδὴ κατὰ πόσον συμφωνεῖ πρὸς τοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν κανόνας τῆς τεχνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ ὑγιεινῆς, πρὸς τὴν συμπεριφορὰν δὲ ταύτην κατ' ἀνάγκην σὺν τῷ χρόνῳ ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ θὰ συνεμορφοῦτο ἐν περιπτώσει ἐπιβιώσεως καὶ ἀναπτύξεώς του, διότι ἡ πνευματικὴ του ἐξέλιξις δὲν εἶναι δυνατόν ἢ νὰ τὸν προσήγγιζε διαρκῶς πρὸς τελειότεραν ἀντίληψιν τῆς πραγματικότητος. Ἐάν ἤδη ὁ εἰς οὗτος ἄνθρωπος ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μὲ ὁμοίους τοῦ καὶ εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ζήσῃ εἰς τὸ αὐτὸ φυσικὸν περιβάλλον μὲ αὐτοὺς ἐν κοινωνίᾳ, ἡ κατάστασις βεβαίως μεταβάλλεται, ἐξακολουθεῖ οὐχ ἦττον νὰ παρουσιάσῃ ὠρισμένας ἀναλογίας. Ἐφ' ὅσον οὐδεὶς μόνος τοῦ δύναται νὰ καθυποτάξῃ πάντας τοὺς ὁμοίους ἀπολύτως, ὥστε νὰ χρησιμοποίῃ αὐτοὺς κατὰ βούλησιν, ὡς τὰ κατοικίδια ζῶα, οὔτε νὰ διατελῇ εἰς διηνεκὴ καὶ ἐξοντωτικὴν πάλην πρὸς πάντας αὐτοὺς ὡς πρὸς ἄγρια θηρία, οὔτε τέλος ν' ἀποφύγῃ αὐτοὺς τελείως, ὑφίσταται κατ' ἀνάγκην τὸν ἀνταγωνισμόν των. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰς βιωτικὰς αὐτοῦ ἀνάγκας καὶ τάσεις, πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ὁποίων τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἢ ἡ τεχνικὴ παραγωγή παρέχει τόσον ἄφθονα τὰ μέσα, ὥστε νὰ ἐπαρκοῦν ταῦτα πρὸς οἰανδήποτε ὑπερβολικὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν καὶ τάσεων τούτων οὐχὶ μόνον ἐνός ἢ πλειόνων, ἀλλὰ πάντων τῶν ἐν αὐτῇ ζώντων ἀνθρώπων, ὡς ἐπαρκεῖ π. χ. ὁ ἄηρ διὰ τὴν ἀναπνοὴν ὄλων, δὲν ἐπέρχεται οὐδεμίαν σύγκρουσιν κατὰ τὴν ἱκανοποίησιν αὐτῶν ἐλευθέρως πραγματοποιουμένην ὡς ἐάν ἐξ ἑκάστος ἀπομεμονωμένος καθ' ἑαυτὸν ἐν τῷ φυσικῷ περι-

βάλλονται κατά τὰ προηγουμένως ἐκτεθέντα καὶ δύναται συνεπίως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην νὰ καλύπτῃ τὰς ἀνάγκας του καὶ νὰ ἀναπτύσῃ τὰς φυσικὰς ἰδιότητάς του ἀπεριορίστως. χωρὶς βεβαίως ν' ἀποκλείεται καὶ ἐνδεχομένη συνειδητὴ ἐνέργεια τῶν ἀνθρώπων ἐπιτυχάνουσα τὸν τεχνικὸν περιορισμὸν τῆς πλήρους ἱκανοποιήσεως καὶ τοιούτων ἀκόμη ἀναγκῶν καὶ τάσεων τῶν συνανθρώπων των ἀπλῶς καὶ μόνον ὅπως βλάψουν καὶ θέσουν αὐτοὺς εἰς μειονεκτικὴν θέσιν ἐξαρτήσεως. Ὡς πρὸς τὴν ἱκανοποίησιν ὁμοῦ πασῶν τῶν λοιπῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν καὶ τάσεων τῶν ἀνθρώπων ἐξ ἀγαθῶν, τῶν ὀκίων ἢ φυσικῆ ἢ τεχνικῆ παραγωγῆ δὲν παρουσιάζει τὴν ἀνωτέρω ἀφθονίαν, ὑφίσταται κατ' ἀνάγκην δι' ἕνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν περιπτώσεις συγκρούσεως μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ ἱκανοποίησει, ἢ ὅποια δὲν ἀποκλείει μὲν τὴν φυσικὴν δυνατότητα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον πλήρους ἱκανοποιήσεως λόγῳ π. χ. φυσικῆς ὑπεροχῆς, προτεραιότητος, αἰφνιδιασμοῦ ἢ τυχαίας συγκυρίας, ἀλλὰ προκαλεῖ ἀντιδρασίαν ἐκ τῶν λοιπῶν κατὰ τοῦ ἐπιτυχόντος οὕτω νὰ ἱκανοποιήσῃ προνομιακῶς τὰς ἀνάγκας καὶ τάσεις του καὶ κατὰ συνέπειαν ὀρισμένα ἐξ αὐτῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐπιζήμια δι' αὐτὸν ἀποτελέσματα, ἐπιβαλλόμενα εἰς αὐτὸν ἐνσυνειδητῶς ὑπὸ τῶν ὁμοίων του ὅπως τὸν ἀποτρέψουν ἀπὸ μελλοντικὴν ἐπανάληψιν τοιούτου εἴδους ἱκανοποιήσεως ἢ ἐπανορθώσουν εἰς βάρος του τὴν ἐκ ταύτης προενηθείσαν βλάβην εἰς ἑτέρους ὁμοίους του (κοινωνικαὶ κυρώσεις). Ἡ προοπτικὴ τοιαύτης συγκρούσεως πρὸς τοὺς ὁμοίους του καὶ ἢ πρὸς ταύτην συσχετίσις τοιούτων ἐπιζημιῶν συνεπειῶν ἐξ ἀντιδράσεως αὐτῶν, δημιουργεῖ δι' ἕκαστον ἀνθρώπον παρὰ τὰς ὀρισμένας δι' αὐτὸν φυσικὰς δυνατότητας συμπεριφορᾶς, τὰς καθοριζόμενας μόνον ὑπὸ φυσικῶν καὶ βιολογικῶν ἰδιοτήτων καὶ νόμων, καὶ ἑτέρας μᾶλλον περιορισμένας δυνατότητας συμπεριφορᾶς, μὴ συνεπαγομένας τοιούτου εἴδους ἐπιζημίας συνεπειᾶς, ὃ κίνδυνος τῶν ὀκίων ὀδηγεῖ τοὺς ἐν τῷ αὐτῷ φυσικῷ περιβάλλοντι ἐν κοινωνίᾳ ζῶντας ἀνθρώπους εἰς ἀποφυγὴν ἐκδηλώσεως ὀρισμένων τάσεων των ἢ περιορισμὸν τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῶν, ἐνῶ κατ' ἀντίστροφον ἀποφιν δημιουργεῖ νέας δυνατότητας ἢ ἐπέκτασιν τῶν φυσικῶν τοιούτων διὰ τοὺς λοιποὺς συμβιούντας ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι δὲν εὐρίσκουν οὕτω ὀρισμένην, ἀλλῶς φυσικῶς δυνατὴν καὶ πιθανὴν ἀντίστασιν τῶν ὁμοίων των καὶ δύναται διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους νὰ ὑπολογίζουσι ἐπὶ τῆς ἀποφυγῆς ἐκδηλώσεως τοιαύτης (11).

11. Πρβλ. Α. Levi, ἐν. ἀν. § 10 ἰδίως σελ. 75, 81 καὶ Lundstedt, ἐνθ. ἀν. § 5.

Αἱ ὁμαδικαὶ αὐταὶ ἐκδηλώσεις, αἱ ὁποῖαι ἐν τῇ πρωτογενῇ κοινωνίᾳ προκύπτουν αὐθόρμητως ἐκ τῆς συγκρούσεως τῶν μελῶν τῆς κατὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν βιοτικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν καὶ τάσεων καὶ διὰ τῶν κυρώσεων τὰς ὁποίας συνεπάγονται, δίδουν οὕτω κατ' ἀνάγκην γένεσιν εἰς τὸ δίκαιον αὐτῆς, μολονότι ὄθουονται ἐξ ἀσταθμῆτων ἀτομικῶν ἐλατηρίων αὐτοσυντηρήσεως, συμφέροντος, συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας, φόβου ἢ διαιδαιμονίας κλπ. καὶ φαίνονται αὐθαιρέτως ρυθμίζουσαι τὴν συμπεριφορὰν ἑνὸς ἐκάστου δι' ἐπιβολῆς ὁμαδικῶν ἀπόψεων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰσχύος τῶν πλειόνων, ἔχουν ἐν τούτοις πηγὴν καὶ κατεύθυνσιν τὴν ἐξουδετέρωσιν ἀτομικῶν προνομίων καὶ τὴν κατ' ἀναλογίαν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν καὶ τάσεων πάντων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, τὴν ὁποῖαν βεβαίως ἀτελέστατα ἐπιτυγχάνουν. Σύγχρονως ὁμως καθιστοῦν αὐταὶ συνειδητὴν τὴν ὑπεροχὴν τῆς ὁμάδος καὶ τῆς ὁμαδικῆς συνεργασίας ἔναντι τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας καὶ ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς ὁδηγοῦν αὐταὶ εἰς αὐξήσιν τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν καὶ πληρεστέραν ὥς ἐκ τούτου ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν καὶ τάσεων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, μὲ περιορισμὸν τῶν μεταξύ των κατ' αὐτὴν συγκρούσεων ὥς ἀνωτέρω ἐξετέθη, τέλικως διὰ τῆς παρουσιαζομένης σὺν τῷ χρόνῳ οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς διαφοροποιήσεως ἄγουν ἀντιθέτως εἰς ἐκμετάλλευσιν τῆς ὁμαδικῆς ἰσχύος καὶ ἐπιβολὴν ὀρισμένης τάξεως ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπὶ τῶν λοιπῶν δι' ὀργανώσεως αὐτῆς εἰς κράτος, μόλις αἱ συνθήκαι καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τοῦ πολέμου ἐπιτρέψουν καὶ ἐπιβάλλουν τοῦτο. Διὰ τῆς γενέσεως τοῦ κράτους, ἐνῶ κατ' ἀρχὴν εὐνοεῖται καὶ ἐξακολουθεῖ ἡ αὐξήσις τῆς παραγωγῆς διὰ τῆς προόδου ὀργανώσεως τῆς ἐργασίας, μεταβάλλονται ἀφ' ἑτέρου αἱ ἀτομικαὶ ἐπιδιώξεις καὶ ἀντιθέσεις εἰς ὁμαδικὰς καὶ ἀρχίζει νέος ἀνταγωνισμὸς ὁμοιος πρὸς τὸν ἀνωτέρω, κατ' ἀρχὴν αὐθόρμητος μὲν, ἐξ ἀσταθμῆτων ἐλατηρίων καὶ δι' αὐθαιρέτων, ἀλλὰ μὲ τὴν αὐτὴν πάντοτε ἀναγκαίαν κατεύθυνσιν τῆς ἐξουδετερώσεως τῶν προνομίων ὀρισμένης τάξεως καὶ τῆς ἐξισώσεως πασῶν τῶν τάσεων εἰς τὴν ἀνάλογον ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν καὶ τάσεων τῶν μελῶν των, ἀνταγωνισμὸς ὁμοιος, ὁ ὁποῖος σὺν τῷ χρόνῳ συνειδητοποιεῖται, συστηματοποιεῖται καὶ ἐξιδανικεύεται εἰς ἓνα ἀ γ ὠ ν α δ ι ἄ τ ὸ δ ἱ κ α ι ο ν μὲ διάφορον ἐκάστοτε ἰδεολογικὸν περίβλημα καὶ ὁδηγεῖ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξελίξεως ἀναγκαστικῶς εἰς νέας διαρκῶς μορφὰς κοινωνικῆς ὀργανώσεως, εἰς τὴν διαδοχικὴν κατάλυσιν τῆς δουλείας, τῆς φεουδαρχίας καὶ δουλοπαροικίας, τῆς τυραννίας καὶ ἀπολυταρχίας καὶ

τὴν δημιουργίαν τῶν συγχρόνων δημοκρατικῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος.

Ἐφ' ὅσον ἀφ' ἐτέρου κατὰ τὰ προηγουμένως ἐκτεθέντα διὰ τὸν ἀπομεμονωμένως ζῶντα ἄνθρωπον δύνανται νὰ καθορισθοῦν ὠρισμένοι δυνατοὶ κανόνες διαβιώσεως αὐτοῦ, ὡς οἱ ὀρθότεροι κατὰ τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα, ἢ δυνατότης προσδιορισμοῦ τοιούτων κανόνων ὀφίσταται καὶ διὰ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν πλειόνων ἀνθρώπων μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐπὶ τοιαύτης συμβιώσεως γεννᾶται τὸ ζήτημα ἂν πρέπει νὰ ληφθῆ ὡς βασικὸν κριτήριον ὀρθότητος τῶν κοινωνικῶν κανόνων ἢ ἐξυπηρέτησις τῆς προαγωγῆς ἑνὸς ἢ τινῶν κατὰ προτίμησιν ἢ πάντων τῶν ἀπὸ κοινοῦ διαβιούντων, ἀνεξαιρέτως καὶ ἀδιακρίτως, ἀναλόγως μόνον τῶν φυσικῶν ἑνὸς ἑκάστου ἰδιοτήτων καὶ ἱκανοτήτων, δεδομένου ὅτι ἡ ἐκλογὴ μεταξὺ τῶν διαφόρων τούτων δυνατῶν κριτηρίων δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀντικειμενικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λοιπῶν μόνον θετικῶν ἐπιστημῶν ὡς προκειμένου περὶ τοῦ ἀπομεμονωμένως ζῶντος ἀτόμου, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ βασισθῆ πρωταρχικῶς ἐπὶ τῶν θετικῶν πορισμάτων τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, τὰ ὁποῖα κατὰ τὰ ἄνω καταδεικνύουν ὅτι ἂν ἡ ὑπαρξὶς μίαις προνομιακῆς ὑπὲρ ἑνὸς ἢ τινῶν κοινωνικῆς τάξεως πραγμάτων εἶναι λογικῶς δυνατὴ καὶ ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένη, ἐν τούτοις ἡ διατήρησις τῆς ἐν τῇ ἐξελίξει εἶναι ἐξ ἴσου λογικῶς ἀντιφατικῆ, ὅσον καὶ καθ' ἱστορικὴν ἀναγκαῖότητα ἀποβαίνει ἀδύνατος¹²⁾, καθὼς καὶ ὅτι ἀντιθέτως ὅλη ἡ μέχρι τοῦδε οἰκονομικοκοινωνικὴ ἐξέλιξις παρουσιάζει τὰς ἀνθρωπίνους κοινωνίας ἀναγκαστικῶς καὶ σταθερῶς, παρὰ τὰς παλινδρομήσεις καὶ μεταπτώσεις βαινούσας πρὸς συνεχῆ τελειοποίησιν καὶ αὐξήσιν τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἐτέρου πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴν διαμόρφωσιν κανόνων δικαίου ἀνταποκρινομένων κατὰ τὰ δεδομένα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν οὐχὶ ἀπλῶς τῆς ὀπωσθῆποτε συνυπάρξεως αὐτῶν, ἀλλὰ τῆς μεγίστης δυνατῆς φυσιολογικῆς ἀναπτύξεως πάντων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας συμφῶνως πρὸς τὴν εἰδικὴν ἑνὸς ἑκάστου σωματικὴν καὶ πνευματικὴν φύσιν καὶ τὰς ἰδιαζούσας αὐτῷ ἱκανότητας ὑπὸ μόνους τοὺς περιορισμοὺς τοῦ προκύπτοντος κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἐκ τῆς τοιαύτης παραλλήλου ἀναπτύξεως αὐτῶν ἐν ἀλληλεπιδράσει εἰς τὸ αὐτὸ περιβάλλον (κ ο ι-

12. Πρβλ. J. Jaurés, Pages choisies (1922) σελ. 371—373 καὶ τοὺς αὐτόθι ἀναφερομένους φιλοσόφους Spinoza καὶ Hegel.

νώνικη δικαιοσύνη).

«'Αντιλαμβάνεται τις δθεν», λέγει ο μέγας γάλλος ιεροφάντης της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού Jaures, «έφ' όσον όλη ή κίνησις της Ιστορίας προκύπτει έκ της ούσιώδους αντίθέσεως μεταξύ του ανθρώπου και της χρήσεως, ή όποία γίνεται του ανθρώπου, ότι ή κίνησις αύτη τείνει, ώς εις όριόν της, εις μίαν οικονομικήν τάξιν, εις την όποιαν θα γίνεται μεταχειρίσις του ανθρώπου σύμφωνα προς τον άνθρωπον. Διά μέσου των οικονομικών μορφών, αι όποια επί μάλλον και μάλλον όλιγώτερον αντίκεινται εις την ιδέαν της, πραγματοποιείται αύτη αύτη ή ανθρωπότης. Και ύπάρχει εις την Ιστορίαν της ανθρωπότητος όχι μόνον μια εξέλιξις αναγκαία, αλλά μια κατεύθυνσις αντίληπτή και εις προσανατολισμός ιδεολογικός. Καθ' όλην δθεν την πάροδον των αίωνων ο άνθρωπος δέν ήδυνήθη να τεινη εις την δικαιοσύνην ειμή αποβλέπων εις μίαν κοινωνικήν τάξιν όλιγώτερον αντιφατικήν προς την έννοιαν του ανθρώπου από την σημερινήν και προπαρασκευασμένην εις αύτήν, ούτω δέ ή εξέλιξις των ήθικών του ιδεών είναι μόνον καθωρισμένη υπό των οικονομικών μορφών, αλλά συγχρόνως, διά μέσου όλων τούτων των διαδοχικών μεταρρυθμίσεων, ή ανθρωπότης αναζητεί και έδραιώνει έαυτήν, και όποιαδήποτε και άν είναι ή διαφορά του περιβάλλοντος, της εποχής, των οικονομικών απαιτήσεων, πρόκειται πάντοτε περί της αύτης πνοής παραπόνου και έλπίδος, ή όποία έξέρχεται του στόματος του δούλου, του δουλοπαροίκου και του προλεταρίου, πρόκειται περί της άθανάτου πνοής ανθρωπισμού, ή όποία είναι αύτη αύτη ή ψυχή εκείνου, τό όποϊον καλείται δικαίον. Δέν πρέπει λοιπόν να τίθεται αντιμετώπος ή ύλιστική αντίληψις προς την ιδεολογικήν αντίληψιν της Ιστορίας. Αμφότεραι συγγέονται εις μίαν μοναδικήν και αδιάλυτον εξέλιξιν, δεδομένου ότι άν δέν δύναται ν' αντιληφθῆ τις τον άνθρωπον άνεξαρτήτως των οικονομικών σχέσεων, δέν δύναται έπίσης ν' αντιληφθῆ τας οικονομικάς σχέσεις άνεξαρτήτως του ανθρώπου, και ή Ιστορία, ένφ' άποτελει φαινόμενον έκτυλισσόμενον μηχανικώς, είναι συγχρόνως και μία τάσις πραγματοποιμένη ιδεολογικώς».

«'Η πληρεστέρα έπομένως έννοια του θετικού δικαίου κατά συνοπτικήν απόδοσιν των άνωτέρω πορισμάτων της παρούσης έρεύνης είναι ή έξήξις: «Δικαίον είναι ή Ιστορική πραγματώσις της κοινωνικής δικαιοσύνης εις κοινωνικούς κανόννας δύναμει ύπερισχυουσών κοινωνικών κυρώσεων».

Ἡ ἐκάστοτε ὁμῶς πραγματοποιοῦσθαι τῆς δικαιοσύνης ταύτης ὅσονδῆποτε καὶ ἂν ἐπέρχεται ἀναγκαστικῶς, δὲν παύει ποτὲ νὰ εἶναι τὸ προῖόν συνεχοῦς ἀγῶνος διὰ τὸ δίκαιον. εἰς τὸν ὅποιον συμμετέχουν θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς, συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς πάντα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας, ἀπὸ τοῦ κυριάρχου καὶ νομοθέτου, τῶν διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ὀργάνων, οἰκονομικῶν καὶ πνευματικῶν ἐμπνευστῶν καὶ ὁδηγητῶν, μέχρι τοῦ τελευταίου ἐρμηνευτοῦ καὶ ὑπερασπιστοῦ τῶν δικαιωμάτων του, εἰς τὸν ἀγῶνα δὲ τοῦτον καλεῖται καὶ ὀφείλει πᾶς τις νὰ συνεισφέρῃ θετικῶς ὅ,τι καλύτερον δύναται, ὄχι διὰ νὰ μεταβάλλῃ τὴν ἀναπόφευκτον θριαμβευτικὴν πορείαν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διὰ νὰ τὴν διευκολύνῃ καὶ ἐπιταχύνῃ.